

Mürsəlova Mələhət Məmməd qızı²¹
AZƏRBAYCAN LÜGƏTÇİLİYİNƏ BİR NƏZƏR

Dünya dillərinin leksik tərkibinin müxtəlif sahə və istiqamətləri vardır. **Terminologiya** həmin sahələrdən biri və mühüm olanıdır. Çünki zamanla insan həyatının, onu əhatə edən mühitin özünəməxsus terminologiyası formalaşmışdır. Belə ki, müxtəlif elm sahələri, sənət və peşə istiqamətlərinin terminoloji bazası formalaşmışdır. Terminoloji bazaya “daxil olan terminlərin bir qismi ümumi orta bilik səviyyəsinə malik adamlara belə tanış olduğu halda, bəziləri ancaq bu və ya digər ixtisas sahəsində çalışan adamlar (mütəxəssislər) tərəfindən işlədilir. Beləliklə, terminoloji leksikaya elmin, texnikanın, istehsalatın, kənd təsərrüfatının iqtisadi və ictimai həyatın, ədəbiyyat və incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid olan müəyyən anlayışları dəqiq əks etdirən söz və söz birləşmələri daxildir” (1, 74).

Gördüyümüz kimi, terminologiya müxtəlif sahəyə aid olan terminlərdən təşkil edilmişdir. Terminlər dilin leksik tərkibinə daxil olan digər sözlərdən bir sıra cəhətlərinə görə fərqlənir. Terminlər “bir tərəfdən leksikdir, çünki normativ funksiya yerinə yetirir, yəni əşyanı adlandırır, məfhumu ifadə edir, digər tərəfdən isə loqosdur, çünki söz terminlər məfhum arasındakı əlaqəni təmin edir. semantik cəhətdən termin və ümumişlək söz bir-birindən “həcmərinə” görə də fərqlənir” (2, 279).

Terminlərin tədqiq edilərək və toplanaraq bir araya gətirilməsi isə, **terminoloji lüğətçiliyi** yaradır. Azərbaycan terminoloji lüğətçilik sahəsində bir sıra mühüm addımlar atılmış, son illər çoxlu sayda müxtəlif ixtisasalara uyğun terminoloji lüğətlər tərtib edilmişdir. Azərbaycan dilinin dəniz terminləri də bu cəhətdən istisna deyildir. Azərbaycanda nəşr edilmiş dəniz terminləri lüğətləri əsasən, birdilli, yəni izahlı lüğətlər, ikidilli və üçdillidir. Xronologiyaya riayət edilərək bu lüğətlərə nəzər salaq.

Azərbaycanda dənizçilik terminlərinə həsr olunmuş ilk lüğət 1942-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialı nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür (3). 90 səhifədən ibarət bu “Dənizçilik terminləri lüğəti”nin tərtibçisi Qasım Kazım oğlu Gül olmuşdur. Tərtibçi ixtisası etibarilə dilçi deyil, coğrafiya elmləri doktoru, professor olmuşdur. Q.K.Gülün öz ixtisası üzrə çoxlu sayda kitabları olmuş, onların içində meteorologiya, iqlimşünaslıq, habelə Xəzər dənizinə həsr olunmuş tədqiqatları olmuşdur. Bu lüğət “dənizçilikdə işlənən əsas 2340 termini əhatə edir; bununla yanaşı, izahı çətin olan 50-yə qədər termin və terminoloji birləşmə üçün kitabın içində şəkillər də verilmişdir. Lüğətin sonunda takelaj və gəminin digər mühüm hissələrini göstərən, nömrələri ilə altında hissələrinin adları yazılmış on böyük şəkil də əlavə olunmuşdur” (4, 81).

Lüğətin quruluşuna nəzər salaq:

«935. Кофенгель – бənd. Yelkən iplərini sərilmək üçün həvəng –dəstəyə oxşar metal və ya ağac dəstə.
936. Коффердам – kofferdam. Arakəsmə.» (3, 29).

Lüğətin strukturu haqqında “Redaksiyadan” bölməsində aşağıdakıları oxumaq mümkündür: «Azərbaycanca terminlərin qarşılığı olan rusca termini və ya onun izahını asanlıqla tapmaq məqsədilə kitabın axırında reestr verilir; məsələn, azərbaycanca “DORUN BAŞLIĞI” termininin rusca müqabilini axtarıqda bu terminin yanında yazılmış 809 nömrə vasitəsilə tekstdə həmin terminin ruscası “КЛОТИК” sözü və ya azərbaycanca “HÖRÜK” terminini axtarıqda 1680 nömrə vasitəsilə həmin terminin ruscası “РЕДЬКА” sözü tapılır» (3, 2).

2000-ci ildə M.N.Çobanovun “Hərbi dənizçilik terminologiyası və qarşıda duran vəzifələr” kitabı çapdan çıxır. Müəllimlər və zabitlər üçün metodik vəsait kimi nəzərdə tutulan bu araşdırmada Azərbaycan dilində hərbi dənizçilik terminlərinin yaradılması tarixinə ekskurs edilir, dənizçilik terminlərinin yaradılması qanunauyğunluqlarına toxunulur. İxtisas baxımından dilçi deyil, dəniz donanması mütəxəssisi olan müəllif bu kitaba maraqlı bir struktur düşünmüş, “tarixi şərait və hərbi dənizçilik terminologiyası, terminlərdən istifadənin qanunauyğunluqları, termin yaradıcılığının mənbələri, ana dilinin daxili imkanları hesabına terminyaradma, Azərbaycan dilinin terminologiyasına başqa dillərdən daxil olan alınma terminlər, terminologiya yaradılmasında bəzi təşkilati məsələlər kimi problemləri əhatə edə bilmişdir. M.Çobanov həm də Azərbaycan dilində olan hərbi dənizçilik terminlərinin təsnifatını da aparmış, bu təsnifata uyğun cədvəl tərtib edərək kitabına əlavə etmişdir.

Müəllifə görə Azərbaycan dilində olan hərbi dənizçilik terminləri iki yerə ayrılır:

1. Ana dilinin daxili imkanları hesabına yaranmış terminlər;
2. Başqa dillərdən alınma terminlər.
 - a. Beynəlxalq terminlər;
 - b. Müxtəlif dillərdən alınma terminlər (5, 23)

Gördüyümüz kimi, ikinci paragraf da öz növbəsində iki yerə ayrılır.

Bundan əlavə, müəllifin fikrincə, alınma terminlərin mənimlənməsi yolları da iki yerə ayrılır:

1. Alınma terminlər dəyişiklik edilmədən mənimlənilir
2. Alınma terminlər dəyişiklik edilərək mənimlənilir (5, 24).

2000-ci ildə Bakı Ali Dənizçilik Məktəbində “Dənizçi terminləri və düynləri” kitabı çapdan çıxır (6). Kitabın tərtibçisi Ə.İ.İsmayılov olmuşdur. Lüğət maraqlı quruluşa malikdir. Miniatur kitab formatında çap olunmuş bu lüğətdə 213 termin və söz birləşməsinin izahı verilmişdir.

Lüğət iki hissədən təşkil olunmuşdur: birinci hissə “Dəniz terminləri”, ikinci hissə “Dəniz düynləri və onların

²¹ Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası, dilchilik2001@gmail.com

istifadəsi” adlanır və cəmi 110 səhifədən ibarətdir. Bu kitabın bir maraqlı cəhəti şəkillərlə müşayiət olunmasıdır. Ə.İsmayılov kitabın tərtibi bəzəndə bunları söyləyir: “Kitabça Bakı AHDM (Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi) kursantları, Dənizçilik Akademiyası tələbələrinin, HDQ (Hərbi Dəniz Qüvvələri) və Mülki gəmilərin şəxsi heyəti və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur” (6, 2)

YANTİR (yumru; side fender; привальный брус) – dəniz vasitələrinin yan alarkən gövdəsinin əzilməməsi üçün bortun qırağ tərəfində quraşdırılmış taxta qurşaqdır.

YARIM İLMƏ (mezavolta; half hitch; полуштык) – trosların hər hansı bir yerə və ya öz bədənəri üzərinə bir dəfə sarıldıqdan sonar sonuclarının əks istiqamətdə çəkilməsi ilə alınan düyünə deyilir.

Gördüyümüz kimi, “Bu kitabçadan istifadə zamanı birinci sözün Azərbaycan dilində mötərizədəkilərdən isə birinci sözün türk, ikinci söz altından xətt çəkilmişdir – ingilis, üçüncü sözün rus dilinə aid olduğuna diqqət yetirmək lazımdır. Mötərizədən sonra terminin mənası açıqlanmışdır” (6, 5)

2010-cu ildə Bakıda “Rusca-ingiliscə-azərbaycanca dənizçilik terminlərinin izahlı lüğəti” işıq üzə görünür (7). AMEA RH Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə çap olunmuş bu kitabın tərtibçisi İlham Məmmədovdur. Kitaba filologiya elmləri doktoru, professor S.Sadiqova, texnika elmləri doktoru M.Məmmədova elmi redaktorluq etmişlər. Lüğətə ön söz yazan prof.S.Sadiqova həmin işi yüksək dəyərləndirərək qeyd edir ki, “bu sahədə terminləri vahid formada işlətmək, ümumi anlaşılıq dil vahidlərinin tətbiqi məqsədi ilə işlənilib hazırlanmış ilk kitabdır. Lüğətə beynəlxalq ticarət gəmiçiliyi, dəniz nəqliyyatı ilə bağlı 600-dək termin daxil edilmişdir. Xarici əlaqələrin genişlənməsi ilə dilimizə alınma terminlərin dxil olmasını nəzərə alan müəlliflər lüğətdə terminləri, termin-söz birləşmələrini lüğətçilik işində müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında vermişlər. belə ki, lüğətdə aşağıdakı qanuna uyğunluqlar gözlənilmişdir:

2012-ci G.Bəşirova, M.A.Pənahi, N.L.Osmanovanın nın tərtibində “İngiliscə-Azərbaycanca dəniz terminləri lüğəti” çapdan çıxmışdır (8).

Lüğətə geniş ön söz yazılmışdır ki, burada sözügedən sahədə mövcud olan işlər incələnmiş, tərtib edilən lüğətin çap zərurəti və prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Tərtibçilərin göstərdiyi kimi, “Hazırda ümumi və terminoloji səciyyəli lüğətlərin daha çox sözlərin ilk hərflərinə və yuva üsuluna görə tərtib edilir. Bizim tərtib etdiyimiz lüğət terminoloji səciyyəyə daşdığından və əsasən tələbələrin ehtiyacı üçün nəzərə alındığından əlifba sırasına daha çox üstünlük veririk. Bu onunla əlaqədardır ki, bir tərəfdən ingilis dili sahəsində ətraflı biliyə və məlumata malik olmayan tələbələrin yuva üsulundan istifadə edə biləcəkləri bir o qədər də ağılabatan deyildir. Digər tərəfdən dəniz terminlərinin böyük qismi sabit söz birləşmələrindən təşkil olunduğundan burada hansı sözün əsas olduğunu müəyyənləşdirmək çətinidir” (8, 8). Daha sonra lüğətin tərtib prinsipləri 15 bənddə ümumiləşdirilərək verilmişdir. Lüğət ön söz, giriş, tərtib prinsipi, istifadə edilmiş şərti işarələr, mənbələr, ingilis əlifbası, lüğət, coğrafi adlar, ixtisarlər və qaydalı-qaydasız feillər hissələrindən ibarətdir.

Lüğətin strukturuna nəzər salmaq:

confine *f.* məhdudlaşmaq

congeal *f.* donmaq, buz bağlamaq, buzlamaq

congelation *i.* donma

congested overcrowded yüklənmiş (telefon xətti və s.)

congestion *i.* yığışma, toplaşma (yüklə, gəmilər)

580 səhifəlik bu lüğət son illər təkmilləşdirilərək yenidən çapa hazırlanır.

Nəhayət, 2017-ci ildə sözügedən problemə uyğun olan bir tədqirəlayiq addım atılmışdır. Azərbaycan virtual məkanında maraqlı bir proyektin əsası qoyulmuşdur. “Seaneews.az” ixtisaslaşmış dəniz portalı və Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının İnformasiya resurs mərkəzi “İzahlı dənizçilik lüğəti” layihəsinə start vermişlər. Yaradıcıların qeyd etdiyi kimi, “İzahlı dənizçilik lüğəti” layihəsinin əsas məqsədi maarifləndirmək olmuşdur: “bundan sonra saytımızda mütəmadi olaraq dənizçilik sahəsində istifadə olunan terminlər və onların izahları yerləşdiriləcək. Ümid edirik ki, maraqlı və faydalı olar” (<https://m.seaneews.az/az/pages/31>). Bu lahiyyəyə uyğun olaraq vaxtaşırı “Seaneews.az” ixtisaslaşmış dəniz terminləri, habelə beynəlxalq dənizçilikdə istifadə olunan bir qrup terminlərin tərcüməsi və izahı verilir.

“Beynəlxalq dənizçilikdə ingilis dilində istifadə olunan bir qrup terminin tərcüməsi və izahı –

Abis – dənizlərin dərinliyi

Open anchorage – açıq liman

Stand off – sahildən, limandan ayrılmaq

Main deck - əsas göyərtə

Flag colors – gəmilərin milliyyətini göstərən bayraq

Log book, sea log journal – jurnal

Light breeze – xəfif külək

Rope – ip, kəndir

Notice of readiness – hazırlıq məktubu və s.»

(<https://www.seaneews.az/az/pages/31/news/2285>)

Artıq bu provekt daxilində lüğətin 39-cu hissəsi virtual məkana yerləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. Müasir azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.

2. Həsənov H. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: BDU, 1994
3. Dənizçilik terminləri lüğəti / tərtib edəni Q.K.Gül. Bakı: SSRİ EA Az.f. nəşriyyatı, 1942, 90 s.
4. Bəşirova G.R. Azərbaycanda ilk dənizçilik terminləri lüğəti // Filologiya məsələləri. N-3. Bakı: 2014, səh. 81-85
5. Çobanov M.N. Hərbi dənizçilik terminologiyası və qarşıda duran vəzifələr. Bakı: Təhsil FİM, 2000, 25 s.
6. Dənizçi terminləri və düyünləri / tərtibçi Ə.İ.İsmayılov. Bakı: Bakı Ali Dənizçilik Məktəbi, 2000, 110 s.
7. Rusca-İngiliscə-azərbaycanca dənizçilik terminlərinin izahlı lüğəti / İ.Q. Məmmədov. Bakı : Apostrof, 2010, 336 s.
8. Pənahi M.A., Osmanova N.L., Bəşirova G.R. İngiliscə-Azərbaycanca dəniz terminləri lüğəti. Bakı: 2012, 580 s.

Açar sözlər: leksika, terminologiya, lüğətçilik, dəniz terminləri, izahlı lüğət

Ключевые слова: лексика, терминология, словароведение, морские термины, толковый словарь

Key words: lexicon, terminology, dictionary study, marine terms, explanatory dictionary

Мурсалова Малахат

Взгляд на Азербайджанское словароведение

Резюме

В статье исследуется история издания толковых словарей морских терминов Азербайджанского языка. Автор в хронологическом порядке анализирует терминологические словари по данной тематике, изданные начиная с 42 года прошлого века до наших дней в Азербайджане. К исследованию подвергается структура, лексический состав, объем и др. этих словарей. Интересен тот факт, что к исследованию также подвергаются электронные словари в азербайджанском виртуальном пространстве.

A view to Azerbaijani lexicography

Summary

In the article it is said about the history of publication of the explanatory dictionaries of marine terms of the Azerbaijani language. The author analyzes in the chronological order of the terminological dictionaries on the given subject published since 42 years of the last century to the present day in Azerbaijan. The structure, lexical composition, volume, etc. of these dictionaries are subjected to the research. The interesting fact is that the electronic dictionaries in the Azerbaijani virtual space are also subjected to the research.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova